

Erken Dönem Eş'ariyye'de Dakîku'l-Kelâm

Daqîq al-Kalâm in Early Period Ash'ariyya

Metin YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Ana Bilim Dalı

Assistant Professor, Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Department of Kalâm

Van / Turkey

metinyildiz@yyu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3201-862X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 16 Nisan / April 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 09 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.5281/zenodo.3894276

Atıf / Citation: Yıldız, Metin. "Erken Dönem Eş'ariyye'de Dakîku'l-Kelâm". *Van İlahiyat Dergisi*, 8/12 (Haziran 2020): 50-67. doi: 10.5281/zenodo.3894276

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Özet:* Bu makalede Erken dönem Eş'ariyye'de dakîku'l-keâm konusu izah edilmeye çalışılacaktır. Kelâm ilminin sistematik hale gelişinden itibaren konuları genellikle dakîku'l-keâm ve celîlu'l-keâm şeklinde ikili bir tasnifle ele alınmıştır. Dakîku'l-keâm, konusu itibariyle âlem, âlemin unsurları, cevher, araz, cisim gibi fizik alanına tekabül ederken celîlu'l-keâm ise uluhiyyet, nübüvvet ve sem'iyât ile ilişkili olan metafizik alana tekabül etmektedir. Hicrî dördüncü asırda teşekkül eden Eş'arî kelâm okulu varlık konusu başta olmak üzere fizik ve metafizik konuları sistematik bir şekilde ele almıştır. Erken dönem Eş'arî kelâmında kelâm ilminin fizik alanına tekabül eden dakîku'l-keâm konularına epeyce yer verilmiştir. Bu çalışmada amacımız erken dönem Eş'ariyye'nin Allah-âlem ilişkisi, âlemin hudûsu ve unsurları, cisim, cevher ve araz gibi meseleleri içeren dakîku'l-keâm anlayışını sunmaktır. Allah-âlem ilişkisini ele almada daha önceleri Mu'tezile tarafından kullanılan kelâm atomculuğunun Eş'arî kelâmında da benimsenip benimsenmediğine değinilecektir. Aynı şekilde Âlemin işleyişinde bir zorunluluğun olup olmadığı meselesini konu edinen illiyet/nedensellik tartışmaları da ele alınacaktır. Bu çalışmanın erken dönem Eş'arî kelâmının dakîku'l-keâm alanındaki özgünlüğünü ortaya koymasını ve yeni çalışmalara kapı aralayarak literatüre bir katkı sunmasını umuyoruz. Çalışmada literatür taraması, mukayese ve metin analizi yöntemi kullanılmış olup konu erken dönem Eş'ariyye ile sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Eş'ariyye, Dakîku'l-keâm, Âlem, Nedensellik.

Abstract: In this article, the subject of daqîq al-kalâm will be tried to be elucidated in early period Ash'ariyya. Since the science of Kalâm became systematic, its subjects have been generally dealt with in a binary classification as daqîq al-kalâm and jalîl al-kalâm. While daqîq al-kalâm corresponds to the field of physics such as the universe, elements of the universe, substance, attribute, object, jalîl al-kalâm corresponds to the metaphysical field which is related to divinity, prophethood and sam'iyât. Formed in hijr the fourth century, the Ash'arî school of theology has systematically handled physics and metaphysics subjects, particularly the subject of existence. In early period Ash'ariyya Kalam a wide coverage has been given to the subjects of daqîq al-kalâm corresponding Kalâm to field of physics. In this study, our aim is to present thought of the daqîq al-kalâm which includes the God-universe relation of early period Ash'ariyya, later-existence of the universe and its elements, object, substance and attribute. In discussing the relationship between God-universe, it will be mentioned whether the kalâm atomism, which was used by Mu'tazila before, was also adopted in the kalâm of Ash'arî or not. Likewise, causality discussions on the subjects of whether there is an obligation in the operation of the Universe or not, will be handled. We hope this study to reveal the originality of the early period Ash'arî kalâm in the field of daqîq al-kalâm and contribute to the literature by opening doors into new studies. In the study, literature review, comparison and text analysis method have been used, and the subject has been limited in terms of early period Ash'ariyya.

Key words: Kalâm, the Ash'ariyya, Daqîq al-kalâm, the Universe, Causality

Giriş

Eş'ariyye İslâm düşünce tarihinde hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıllarda gelişen dinî ve felsefî bir okulun adıdır. Kelâm ilminde Eş'ariyye ekolü Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin (öl. 324/935) görüşleri bağlamında şekillenmiştir. Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılıp, kendisine özgü bakış açısını geliştirmesinden sonra, Bâkîllânî ve İbn Fûrek (öl. 406/1015) başta olmak üzere onun takipçilerinin katkılarıyla Eş'ariyye ekolü sistematik hale gelmiştir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye kadar İslâm düşünce tarihinde önemli bir hareketliliğe tanık olmaktayız. Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra İslâm dininin hızlı bir şekilde yayılmasıyla, İslâm coğrafyası epey gelişmiştir.¹ Kısa sürede genişleyen bu coğrafyada farklı inanç ve düşünce yapılarıyla karşılaşmak da kaçınılmaz olmuştur. Hz. Peygamber ve ashâb-ı kiram zamanında gündeme gelmeyen konular bu yeni

* Bu makale, "Eş'arî Metafiziğinin Teşekkülü-Bâkîllânî Örneği", 5. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi, 2-3 Kasım 2018, ed. Mehmet Canbulat vd. (Antalya: 2018), 2/472-482 adlı bildiri metnimizin kapsamı genişletilerek hazırlanmıştır.

¹ Şerafeddin Gölçük, *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları), 2000, 22.

karşılaşmanın neticesinde epeyce hararetli bir atmosfer oluşturmuştur. Yeni yaklaşımlar ve beraberinde de karşıt yaklaşımlar cereyan etmiştir. Siyasi hareketliliğin etkisiyle fikrî müsademeler yaygınlaşmış ve neticesinde de farklı fırkaların ortaya çıkması da kaçınılmaz olmuştur. Şîlik, Haricîlik, Mürciye, Mu‘tezile ekolleri; Ebu’l-Hasan el-Basrî (öl. 110/728) gibi otoriter şahsiyetlerin teşekkülü fikirsel hareketliliği hızlandırmıştır. Böyle bir düşünsel miras ve atmosferden etkilenmek kaçınılmaz olmuştur.²

Eş‘ariyye, gençliğinde Mu‘tezilî kelâmcı Ebû Ali el-Cubbaî'den (öl. 303/916) ders görmüş ve bu mezhebin fikirlerini savunurken Mu‘tezilî esaslardan döndüğünü halka açıklayan ve görüşlerini eserlerinde sistemleştiren Ebu'l-Hasan el-Eş‘arî tarafından kurulmuş ve bu ekol kurucusunun adıyla anılmıştır. Bundan dolayı Eş‘ariyye'nin hicrî 4. ve 5. yüzyıllarda gelişen ve temelde Mu‘tezile kelâmına karşılık oluşan bir kelâm (dini düşünce) ekolü olduğunu söyleyebiliriz. Eş‘arîler kelâm ilminin konularında vahyi temel alırlarken Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve talebelerinin aksine diyalektik metodu ve felsefeyi de kullanmışlardır. Ancak her ne kadar tartışmalarında felsefî metodu kullandıkları için bazı akımlarca Ehl-i Sünnet dairesi dışında tutulmuşlarsa da ana materyalleri vahye dayanmaktadır. Ayrıca bu hareket, İslâm'ın nakille gelen inançlarını akılla destekleyerek ve sağlam bir zemine oturarak onun itikad esaslarını iç ve dış bütün saldırılara karşı savunmayı ve bu inançlara karışan İslâm dışı unsurları dışlamayı hedeflemiştir. Eş‘ariyye ekolü, İslâm'a karışmış İslâm dışı yanlış ve yıkıcı unsurları temizlemekle yetinmemiştir. Bu ekolün görünür özelliği, zamanlarından yaygın olan düşünsel atmosferden de yararlanılarak, bu görüşler ile İslâm'da var olan dinî düşünceyi uzlaştırıcı bir hüviyette ele almasıdır. Eş‘arî kelâmcılar tartıştıkları kelâmî problemleri izah etmede felsefî kavramları kullanmak durumunda kalmışlardır.³

Dakîku'l-kelâm kavramı klasik kelâm literatüründe kelâm kozmolojisini ifade etmek için kullanılmıştır. Dakîku'l-kelâmın konuları arasında âlem, âlemin unsurları olan cevher, cisim, araz ile âlemdeki işleyişle bağlantılı olan illiyet/nedensellik vb. meseleler zikredilebilir. Celîlu'l-kelâm ise uluhiyyet, nübüvvet ve sem'iyât ile ilişkili olan metafizik alanı ifade etmek için kullanılmıştır. Kelâmcıların dakîku'l-kelâmı konu edinmelerinin sebebi Allah-âlem ilişkisi ve âlemin hudûsu başta olmak üzere varlığı daha yakında tanıma ve celîlu'l-kelâm konularını anlama teşebbüsüdür.⁴ Eş‘arî

² Erkan Yar, "Eş'ari ve Metodolojisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 20.

³ M. Abdul Hay, "Eş'arilik", çev. Ahmet Ünal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M.M. Şerif (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), 255-257, 272.

⁴ Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 22, 284; Muhammed Bâsil et-Tâî, "Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri", çev. Mehmet Bulğen, *M.Ü.*

kelâm okulu da kendilerinden önce teşekkül etmiş olan Mu'tezile'de olduğu gibi bu gaye doğrultusunda dakîku'l-keâmı konu edinmiştir. Şunu da ifade edelim ki kelâm ilminde dakîku'l-keâm ve celîlu'l-keâm şeklindeki taksimat Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Musallîn* adlı eserinde kullanılmaya başlanmış ve daha sonraki dönemlerde diğer birçok kelâmcı tarafından da devam ettirilmiştir.⁵

Bu çalışmada erken dönem Eş'ariyye'nin âlem, âlemin unsurları olan cevher, araz ve cisim, Allah-âlem ilişkisi, âlemin hudûsu ve nedensellik gibi meseleleri içeren dakîku'l-keâm anlayışını sunmayı amaçlamaktayız. Ayrıca âlemin hudûsuyla bağlantılı olarak daha önce Mu'tezile'nin çoğunluğu tarafında benimsenen kelâm atomculuğunun Eş'arî kelâmında da benimsenip benimsenmediğini tespit etmeyi amaçlıyoruz. Eş'ariyye'nin dakîku'l-keâm alanındaki özgünlüğünün tespit edilmesi bu çalışmanın önemli olan yönlerindedir. Ayrıca bu çalışmanın literatüre bir katkı sunmasını umuyoruz. Çalışmada literatür taraması, mukayese ve metin analizi yöntemi kullanılmış olup konu erken dönem Eş'ariyye ile sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızda Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Musallîn*, Bâkîllânî'nin *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil* ile *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi* ve İbn Fûrek'in *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, adlı eserler sık sık başvuracağımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Ayrıca çalışmamızla bağlantılı olan klasik dönem eserler ile son dönemde yapılmış eserlere de başvuracağız.

1. Âlem ve Âlemin Unsurları

Kelâm ilminde âlem, âlemin unsurları ve âlemin yaratılışı ve işleyişi öncelikli konular arasında yer almaktadır. Mu'tezile ile sistematik bir şekilde ele alınmaya başlanan dakîku'l-keâm konuları erken dönem Eş'arî kelâmında da ele alınmıştır. Âlem, kelâmcılara göre, Allah Teâlâ'nın haricinde kalan ve cevher ile arazlardan müteşekkil olan her şeydir. Ayrıca Allah Teâlâ'nın varlığına bir alâmet ve delil olduğu öne sürülerek bu isim kullanılmıştır. Diğer kelâm ekollerinde olduğu gibi Eş'arî kelâmında da âlemin cevher, araz ve cisimlerden müteşekkil olduğu ifade edilmektedir. Erken dönem Eş'arî kelâmında Allah Teâlâ'nın haricindeki bütün varlık muhdes varlık olarak değerlendirilmiş ve muhdes varlığın da cevher, araz ve cisimlerden oluştuğu

İlâhiyat Fakültesi Dergisi 39 (2010/2), 150; Mehmet Bulgen, "Klasik Dönem Kelâmında Dakîku'l-Kelâmın Yeri ve Rolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 33 (2015), 43.

⁵ Metin Yıldız, "Giriş", Abdurrahman Bedevî, "Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın Dakîku'l-Kelâm Anlayışı", çev. Metin Yıldız, *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 284.

vurgulanmıştır. Muhdes'in kelime anlamı ise daha önce yok iken ortaya çıkan şeydir. Örneğin bir hastalığın sonradan ortaya çıkması ya da bir baş ağrısından dolayı ölümün gerçekleşmesi veya bir kişinin bir arsada bir binayı inşa etmesi gibi durumlar muhdesin sonradan meydana gelen şey olduğuna delildir.⁶ Eş'arî kelâmcılarına göre âlemin temel unsuru olan cevher, bir yeri kuşatan ve her bir araz cinsini kabul eden şeydir. Araz kendi başına var olamayan ve ancak kendisinin dışındaki bir varlıktan dolayı var olan şeydir. Mürekkebe ve birleşik anlamlarına gelen cisim ise en az iki cevherin birleşmesiyle oluşan şeydir.⁷

1.1. Cevher

Cevher, herhangi bir araz cinsini kabul eden ve bir mekânı kuşatan şeydir. Cevherin birçok tanımını zikreden Eş'arî, onun tek bir araz ve tek bir hareketi kabul ettiği görüşünü tercih etmiştir. Ona göre cevher bu tanımla araz, cisim ve kadîm lafızlarından ayrılmış olur. Çünkü araz hiçbir şeyi kabul etmez. Cisim ise iki renk, sükûn ve hareketi kabul eder. Kadîm Teâlâ'nın renk ve hareketi kabul etmesi ise mümkün değildir.⁸

Kelâmcıların âlem ve âlemin unsurlarıyla bilhassa cevher-i ferd meselesiyle ilgilenmelerinin belli başlı sebepleri olmuştur. Varlığı tanımlamak, varlık-mahiyet tartışmalarına son noktayı koymak, şeyin mahiyeti ya da ma'dûm-şey ilişkisini açıklamak ve Allah'ın ilmi ile kudreti başta olmak üzere, âlemin hudûsu ve cismânî haşri izah etmek bu sebeplerden birkaçıdır. Bâkılânî'den önce Eş'arî cevher-i ferd meselesi ile ilgilenmesine rağmen esas olarak bu konunun daha çok Bâkılânî'ye nispet edildiği ifade edilmektedir. Bâkılânî de varlığın ispatını cevher-i ferdin ispatına dayandırmaktadır. Ona göre cevher-i ferd hâdistir. Cevherin değişken olan arazlara mahal olması, onun mahlûk ve muhdes olduğuna delildir.⁹ İbn Fûrek, *Mücerred* adlı eserinde Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin dakîku'l-kelem görüşlerine yer verdiği başlıkta onun cevher-i ferd hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Eş'arî cevher-i ferdin parçalanamayacağı ve bölünemeyeceğini böyle bir şeyin zihnen

⁶ el-Kâdî Ebûbekir et-Tayyib el-Basrî el-Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. İmaduddîn Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 37; a.mlf., *el-İnsâf fimâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, thk. Muhammed Zahid İbn Hasan el-Kevserî (Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000), 16.

⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, nşr. Naîm Zerzûr (Beyrût: Mektebetu'l-Asriyye, 1426/2005), 2/236-237, 275; Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 37-38; a.mlf., *el-İnsâf fimâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 16-17, 29; Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*, 143-144.

⁸ Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 37; a.mlf., *el-İnsâf fimâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, 16; Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1987), 29, 203, 211-212.

⁹ Abdulazîz Mecdûb, *el-Kâdî Ebûbekir el-Bâkılânî ve arâuhu'l-kelemîyye ve'l-felsefiyye* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2009), 125-127.

ve vehmen de mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Öyle ki Eş'arî parçalanmayan cüz görüşüne karşı çıkan kişiyi bu iddiasından dolayı mülhitlerle müsavi görmüştür.¹⁰

İbn Fûrek'in yukarıdaki aktarımlarından hareketle Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin dakîku'l- kelâmın birçok meselesini tartıştığını ve Eş'arîlikteki dakîku'l-kelâmın hem oluşumunda hem de gelişiminde başat rol oynadığını söyleyebiliriz. Bundan dolayı sanılanın aksine Eş'arîliğin dakîku'l- kelâmının Bakillânî ile değil de ondan önce bizzat Eş'arî vasıtasıyla sistematik bir şekilde tartışılmaya başlandığını ve Bakillânî ile de doğal olarak ileri bir merhaleye taşınmış olduğunu söylemek mümkündür. Eş'arî, Mu'tezilî birikim ile birlikte selefin inanç değerlerini de kelâmî ilkelerle mezcetmiş ve yeni bir yöntem oluşturmuştur. Oluşturulan bu yeni yöntem Bâkillânî, İbn Fûrek ve Abdulkahir el-Bağdâdî gibi kelamcılarca olgunlaştırılmıştır. Bu kelâmcılar sayesinde Eş'ariyye ekolü kurumsallaşmasını tamamlamıştır. Özellikle de Bâkillânî'nin daha çok ön plana çıktığı ve hatta bu ekolün düzenleyicisi ve ikinci adamı gibi ünvanlarla anıldığı da ifade edilmektedir.¹¹ Ayrıca yukarıdaki ifadelerden açıkça görüldüğü gibi erken dönem Eş'ariyye'de Mu'tezile'de olduğu gibi kelâm atomculuğu görüşünün savunulduğunu söyleyebiliriz. Zira Ebu'l- Hüzeyl el-Allâf ile birlikte âlemin kadîm olmadığı bilakis Allah Teâlâ tarafından yaratıldığı hususu kelâm atomculuğu ile ifade edilmiştir. Eş'arî de içinde yetiştiği Mu'tezile'nin kelâm atomculuğu görüşünden etkilenmiş ve bu görüşü savunmuştur. Diğer Eş'arî kelâmcılar da aynı şekilde bu görüşü benimsemişlerdir. Eş'arî mütekellimler de kelâm geleneğinin doğal bir sonucu olarak Mu'tezile ile aynı kozmolojik meselelerle ilgilenmişlerdir. Öyle ki Eş'ariyye'nin kurmuş olduğu kozmolojik çatı da Mu'tezile'nin kozmolojik çatısı ile benzer olmuştur.¹²

Bu kozmolojik çatıda en çok dikkat çeken hususlardan birisi de hudûs delilidir ve bu delil de kelâmcılar tarafından atom nazariyesi ile desteklenmiştir. Mu'tezile'nin devamı olarak da değerlendirilen Ehl-i Sünnet kelâmında da hudûs delili olduğu gibi kabul edilmiş ve bunun neticesinde atom nazariyesi de kabul görmüştür. Bu hususta öne sürülen iddialardan birisi ise Eş'arî kelâmında atom nazariyesini ciddi ve özgün olarak ilk kez ele alan kişinin Bâkillânî olduğudur.

¹⁰ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtî'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 202; Veysel Eliş, *Ebu'l-Hasan El-Eş'arî'nin Âlem Anlayışı*, (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 36. Bu konuda şu hususu ifade edebiliriz ki günümüzde atomun parçalandığı herkesçe kabul görmektedir. Bu durumda Eş'arî'nin cevher-i ferdin parçalanmasını kabul eden kişiyi mülhitlerle müsavi görmesi görüşünün tekrar gözden geçirilmesi gerektiği söylenebilir. Ne var ki Eş'arî ve onun gibi düşünen kelâmcılar atom kavramını kullanmamışlardır ve bunun yerine cevher-i ferd ve el-cüz ellezi lâ yetecezza ifadesini kullanmışlardır. Bundan dolayı kelâmcıların âlemin hudûsu bağlamında kullandıkları cevher-i ferd teorisinin günümüz bilimsel gelişmeler doğrultusunda geçersiz olduğunu söylemek mümkün değildir.

¹¹ Çağfer Karadaş, *Bakillânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 12, 89.

¹² Karadaş, *Bakillânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, 12.

Eş'arî'nin yaşadığı dönemde Ahmed b. Hanbel taraftarlarının bu tür konulara tepki göstermelerinden dolayı bu konular göz ardı edilmiştir. İbn Fûrek'in ise nübüvvet görüşünden dolayı eleştirilere konu olduğu ve bu yüzden güçlü bir konuma ulaşmadığı, Bâkılânî'nin ise bu zorlu süreçte atom nazariyesinin meşruiyet kazanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir.¹³

1.2.Araz

Araz, cevherlerde ve cisimlerde ortaya çıkan, bir mahalle muhtaç olan, iki vakitte varlığı devam edemeyen, bir mekânı doldurmayan ve cevherle birlikte var olan şeydir.¹⁴

Diğer kelâm ekollerinde olduğu gibi Eş'arî kelâmında da âlemin hudûsu arazların varlığıyla temellendirilmeye çalışılmıştır. Bâkılânî öncelikle arazların varlığını ispat etmeye çalışmış ve bundan hareketle de âlemin hâdis olduğuna dair deliller öne sürmüştür. Cismin sâkin iken daha sonra hareketli olmasını, birleşik iken dağılmasını ve halinin değişimini örnek vererek âlemin arazlardan oluştuğunu ifade etmiştir. Bâkılânî arazların varlığını ispatlamaya çalışırken şu ifadeleri kullanmıştır: “Cismin durağanlığından sonra hareket etmesi, bir araya gelmesinden sonra dağılması, durumunun değişmesi ve özelliklerinin nakledilmesi gibi durumlar âlemin arazlardan müteşekkil oluşuna delildir.”¹⁵ Bâkılânî arazların yaratılmış olduğunu ise şu şekilde ifade etmektedir:

“Arazların, zıt ve birbirlerine karşıt olmaları onların yaratılmış olduklarının delilidir. Eğer tüm arazlar kadîm olsalardı ezelden ebede kadar hep var olacaktı. Bu durumda cisimde hareket meydana geldiğinde onda sükûnun da ortaya çıkması gerekirdi. Bu durum, aynı şekilde cismin sakîn haldeyken hareketli olmasını ve canlı haldeyken ölü olmasını gerektirir. Bunun bâtıl/geçersiz oluşu, sükûnun yokluktan ortaya çıkışına delildir. Sükûnun meydana gelmesiyle hareketin ortadan kalkması, sükûnun yok olmasıyla hareketin tekrar ortaya çıkması ve hareketten sonraki yokluk ittifakla muhdestir yani sonradan ortaya çıkmıştır.”¹⁶

Arazların hudûsundan hareketle âlemin yaratılmış olduğunu delilleriyle zikretmeye çalışan erken dönem Eş'arî kelâmcılar konuyla bağlantılı olarak arazlar meselesinde en çok tartışılan hususlardan birisi olan arazların sürekli olup olmadığı meselesine de değinmişlerdir. Eş'arî'ye göre cevher ve cisimler bâkî olabilirken arazların bekası mümkün değildir. Hatta ona göre eski ve yeni

¹³ Karadaş, *Bakılânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, 18, 47-48.

¹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/275; Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdî'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 38; a.mlf., *el-İnsâf fî mâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, 16-17; İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 265, 291.

¹⁵ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, 17.

¹⁶ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu İ'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, 17.

tüm kelâmcılar cismin hudûs halinde bâkî olamayacağı hususunda icma etmişlerdir. Beka bir araz olduğu için onda bekanın olması mümkün değildir. Ama cismin sürekli bâkî kalması ondaki beka arazının bir halden başka bir hale geçerek sürekli yenilenmesinden dolayıdır.¹⁷ Bu ifadelerden de açıkça görüldüğü gibi arazın süreklilik arz etmediği ve devamlı yenilendiği vurgulanarak onun sonradan ortaya çıktığı ve bundan hareketle de âlemin yaratılmış olduğu ispatlanmaya çalışılmaktadır.

1.3. Cisim

Cisim lügatte terkip ve te'lîf olan yani birleşmiş ve bir araya gelmiş olan şeydir. İstilahî anlamı ise uzunluğu, genişliği ve derinliği olan ve en az iki cüz'ün birleşmesiyle oluşan şeydir.¹⁸ Bâkîllânî'ye göre cismin en belirgin özelliği onun sonradan meydana gelmiş olmasıdır. Bâkîllânî cismin sonradan oluşmasını cisimlerin renkleriyle olan ilişkisi ile temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre cisimlerin renklerden ayrı olmadıkları zorunlu bilgiyle bilinmektedir. Renkler sonradan meydana gelen şeylerden ayrı olamazlar. Renklerden önce meydana gelmeyen şey ise muhdestir.¹⁹ Eş'arî de cismin hâdis oluşunu hareket arazi ile izah etmeye çalışmıştır. Ona göre cismin hareketi onun hâdis olduğuna işaret eder. Çünkü hareket bir sonu gerektirir ve kendi zatında sonlu olan şey ise muhdestir.²⁰

Cismin telif ve terkipten oluştuğunu kabul etmekle beraber onun arazların terkihi ve telifi ile olduğunu iddia edenler olmuştur. Eş'arî, Neccâriyye ve onlar gibi düşünenlerin bu iddialarını geçersiz kılmaya çalışmıştır. Çünkü arazın kendi başına kâim olması ve herhangi bir arazi taşıması müstahildir. Ona göre cisimler telif olmuş yani bir araya gelmiş cevherlerden müteşekkildir.²¹

Cismin cevherlerin telif ve terkihiyle oluştuğunu savunan kelâmcılar, âlemde bir boşluğun/halâ olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu hususta âlemin tümünün dolu/melâ olduğunu söyleyenleri eleştirmişlerdir. Eş'arî de tüm âlemin dolu olduğunu iddia edenleri eleştirmiş ve âlemde boşluğun olduğunu söylemiştir. Halâ, içinde cisimlerin olmadığı boş mekânlardır.²² Zira en az iki cevherin bir araya gelip birleşebilmeleri için aralarında bir boşluğun olması gerekir. Kelâm atomculuğunu benimseyen mütekellimler, âlemde boşluğun varlığını kabul etmek zorundadırlar. Çünkü cismin en az iki cüz'ün birleşmesiyle meydana geldiğini kabul etmişlerdir. Cüzlerin bir

¹⁷ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 238.

¹⁸ Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, 2/236-237; Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*, 225.

¹⁹ Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'itikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 17-18.

²⁰ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 244.

²¹ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 206, 211.

²² İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 206.

araya gelip birleşebilmeleri için de aralarında bir boşluğun olması gerekir. Erken dönem Eş'arî kelâmcıları da kelâm atomculuğunu kabul ettikleri için âlemde boşluğun varlığını kabul etmişlerdir.

2. Âlemin Hudûsu

Kelâmcılar âlemin varlık alanına çıkışını ma'dûm ve mevcûd kavramlarıyla temellendirilmeye çalışmışlardır. Her ne kadar Kur'an'da yaratma ile ilgili ma'd'ûm kavramı (ex nihilo) geçmese de kelâmcılar âlemin ma'dûm (yok) iken varlık alanına çıktığını savunmaktadırlar. Dakîku'l-kelâmın temel konularından birisi olan ma'dûm ve mevcûd konusu Eş'arî kelâmında da ele alınmıştır. Eş'arî'nin daha Mu'tezilî gelenek içindeyken ma'dûm konusu hakkında münakaşalar yaptığı eserler yazdığına dair şöyle bir tespit vardır:

“Eş'arî'nin Mu'teziliyken yazdığı bir başka eser de, *Kitabun fi Babı Şey*'dir. Eş'arî bu eserde eşyanın madum olsalar da şey olduklarını savunduğunu ancak sonra bu eseri nakzettiğini, bu esere rast gelenlerin ona itimat etmemelerini söyler... Cübbâî'nin hocası olan Şahham, yokluğun bir şey olduğunu ileri süren ilk kişi olarak kabul edilir. Muhtemelen Eş'arî bu eserle hocalarının bu konudaki geleneğini sürdürmüş ancak döndükten sonra bunu nakzetmiştir.”²³

Bu gelenek Bâkılânî ile olgunlaşarak devam etmiş ve sistematik bir şekilde ele alınmaya başlanmıştır. Eş'arîler de âlemin daha önce yok iken sonradan varlık alanına çıkışını ma'dûm kavramıyla izah etmeye çalışmaktadırlar. Bâkılânî'ye göre ma'dûm, var olmayan anlamına gelmektedir. Öyle ki herhangi bir şey olmadığı halde var olmayan anlamına geldiğini ifade etmektedir. Görüşünü temellendirmek için “*Nitekim daha önce, hiçbir şey değil iken seni de yarattım*”²⁴ ayetini de delil olarak zikretmektedir. Ma'dûm kavramını zamanla da bağlantılı olarak tanımlamaya çalışan Bâkılânî'ye göre ma'dûm, mutlak ve mukayyet ma'dûm şeklinde de ifade edilebilir. Haşir, va'd ve vâid şu an olmadığı halde daha sonra gerçekleşecektir. Hâlihazırdaki durumumuzdan önceki konuşma ve fiillerimiz ise şu an mevcut değildir. Bu tür ma'dûm olanlar mukayyet ma'dûm iken şimdiye kadar olmamış ve bundan sonra olmayacak olan ise mutlak ma'dûmdur. Mevcûd ise ma'dûmun zıddı olup sabit ve var olan şey anlamına gelmektedir. Bâkılânî, mevcudun kadîm ve muhdes mevcûd şeklinde ikiye ayrıldığını ifade etmektedir. Allah Teâlâ kadîm varlık iken, O'nun ve sıfatlarının dışındaki tüm varlıklar ise muhdes varlıktır. Muhdes varlık ise cevher, araz ve cisimlerden müteşekkil olan âlemdir.²⁵

²³ Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 122, 128.

²⁴ Kur'an Yolu (Erişim 13 Nisan 2020), Meryem 19/9.

²⁵ Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdî'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 34-37.

Varlığı kadîm ve muhdes varlık şeklinde tasnif eden erken dönem Eş'arî kelâmcılar âlemin varlık alanına çıkışını yani yaratılışını hudûs delili ile izah etmişlerdir. İslâm Kelâmında ilk kez Mu'tezile tarafından kullanılmaya başlanılan hudûs delili Eş'ariyye tarafından da benimsenmiştir. Dolayısıyla hudûs deliliyle bağlantılı olan atom nazariyesi erken dönem Eş'arî kelâmında da kullanılmaya başlanmıştır.²⁶ Kelâm atomculuğuna değinen Bâkîllânî'nin fikrî arka planında Allah-âlem ilişkisi ve Allah'ın âlemden farklı oluşunu izah etmek olduğunu söylemek mümkündür. Zira o, cevher meselesini ele alırken bir taraftan onun hudûsunu te'kit etmeye çalışırken bir taraftan da Allah Teâlâ'nın zatında birleşme ve te'lîfin imkânsızlığını te'kit etmeye çalışmaktadır.²⁷

Bâkîllânî, mensubu olduğu Eş'ariyye ve öncesinden de Mu'tezile tarafından kullanıldığı gibi âlemin yaratılmış olduğunu hudûs delili ile temellendirmeye çalışmıştır. Bâkîllânî âlemin hudûsunu ve Allah-âlem ilişkisini şu şekilde ifade etmektedir:

“Bilinmelidir ki, âlem muhdestir ve Allah'ın haricindeki her şeydir. Âlemin muhdes oluşuyla ilgili delil ise, bir halden başka bir hale geçmesi, bir özellikten başka bir özelliğe dönüşmesidir. Bunun yolu ve vasfı ise muhdestir. Âlemin muhdes oluşu durumunu Nebimiz Hz. Muhammed en güzel şekilde açıklamıştır. Bu açıklamanın tazammununda, Allah'ın haricinde var olan tüm mevcudat muhdes ve mahlûktur. Hz. Muhammed'e ey Allah'ın Resulü, bu işin başlangıcı hakkında bizi haberdar edebilir misiniz dediklerinde, Hz. Muhammed evet der ve şöyle devam eder: ‘Hiçbir şey yok iken Allah var idi. Ve sonra Allah eşyayı yarattı’. Böylece Allah'ın haricindeki her mevcudun muhdes ve mahlûk olduğu sabit olmuştur.”²⁸

Âlemin hudûsuyla ilgili Bâkîllânî, Kur'an'da Hz. İbrahim'in arayışının zikredildiği şu ayeti delil olarak göstermektedir:

“Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. ‘İşte Rabbim!’ dedi. Yıldız batınca da, ‘Ben öyle batanları sevmem’ dedi. Ay'ı doğarken görünce de, ‘İşte Rabbim!’ dedi. Ay da batınca, ‘Andolsun ki, Rabbim bana doğru yolu göstermezse mutlaka ben de sapıklardan olurum’ dedi. Güneşi doğarken görünce de, ‘İşte benim Rabbim! Bu daha büyük’ dedi. O da batınca (kavmine dönüp), ‘Ey kavmim!’ Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım” dedi.²⁹

Hz. İbrahim mevcudatın hudûsunu, onun değişmesiyle ve bir halden başka bir hale intikal edişiyile çıkarsamaya gitmektedir. Çünkü o, yıldızları, güneşi görünce işte benim rabbim demiştir.

²⁶ İsmail Hakkı İzmirli, "Ebubekir Bâkîllânî", *Dâru'l-Fünûn İlahiyât Fakültesi Mecmuası* 2/5-6 (1927), 146, 150; Karadağ, *Bakîllânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, 47.

²⁷ Mecdûb, *el-Kâdî Ebûbekir el-Bâkîllânî ve arâuhu'l-kelebiyye ve'l-felsefiyye*, 132.

²⁸ Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'tikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 29.

²⁹ el-En'âm 6/76-79

Hız. İbrahim bunların değişmesinden ve bir halden başka bir hale geçmesinden bunların muhdes, yaratılmış ve mahlûk olduğunu ve onun da bir yaratıcısı olduğuna delalet ettiğini fark etmiştir.³⁰ Âlemi Allah'ın haricindeki her şey olarak isimlendiren Bâkılânî, âlemin yaratılmışlığını Kur'an'da Hız. İbrahim'in arayışını delil olarak göstererek bir halden başka bir hale dönüşmesi özelliğiyle ifade etmiştir.

Âlemin hudûsu hakkında Bakkılânî'nin kullanmış olduğu argümanlar daha önce Eş'arî tarafından da kullanılmıştır. Eş'arî de âlemin muhdes oluşunu vurgularken Hız. İbrahim'in Kur'an'da zikredilen arayışını örnek vermiştir.³¹ Âlemin varlık alanına çıkışı meselesinde kelâmcıların temel görüşü âlemin Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olduğu tezidir. Bu doğrultuda erken dönem Eş'arî kelâmcılarında olduğu gibi kendilerinden önceki Mu'tezilî kelâmcılar tarafından da âlemin muhdes oluşu delillerle ispatlanmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı erken dönem Eş'arî kelâmında da kendisinden önceki Mu'tezile kelâmında olduğu gibi âlemin Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olduğunun delillerle izah edildiğini görmekteyiz.

Eş'arî kelâmcılar mahiyetleri itibariyle bütün cisimlerin son kertede tek olmalarına rağmen farklılaşmalarını sağlayan nihaî bir nedenin olması gerektiğini ve bunun da Allah Teâlâ olduğunu söylemişlerdir. Yine dünya mümkün âlem olduğu için bir nedeninin olması gerektiğini, çünkü sonuç olan her şeyin bir nedeninin var olduğunu, bundan dolayı dünyanın da bir nedeni olması gerektiğini ve nedene bağlı olan her şey neden olmayacağı için nedenin Allah Teâlâ olması icap ettiğini ifade etmişlerdir.³² Eş'arî kelâmında âlemin muhdes, Allah Teâlâ'nın ise âlemin muhdisi olduğu fikri; fiil ile fâili, yazar ile eseri, ressam ile resim arasındaki ilişkiyle kıyas edilerek ifade edilmektedir.³³

Bâkılânî Allah Teâlâ'nın âleme benzemediğini şu şekilde ifade etmektedir: “Âlemi meydana getiren bir saninin, onu ortaya çıkaran bir muhdisin olduğu sabit olduğundan, Allah'ın yaratılmış ve muhdes olan âleme benzemesi mümkün değildir”.³⁴ Bu alıntıda açıkça görüldüğü gibi Bâkılânî, Allah ve O'nun dışındakilerin hiçbir yönden birbirlerine benzemediğini söylemektedir. Ona göre benzeme ne cins de sûret yönünden mümkündür. Zira ona göre eğer Allah cins yönünden

³⁰ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'tikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 29.

³¹ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî eş-Ş'afi'î, *Risaletu İstihsâni'l-Havd fî ilmi'l-keâm*, nşr. Muhammed Velî el-Eş'arî el-Kâdirî er-Rufâ'î, (Beyrût: Dâru'l-Meşâri', 1415/1995), 41.

³² Abdul Hay, “Eş'arilik”, 272.

³³ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'tikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 17-18.

³⁴ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'tikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 31.

âleme benzemiş olsaydı o zaman da âlem Allah gibi kadîm olmuş olurdu.³⁵ Kelâm ilminde savunulan âlemin Allah Teâlâ tarafından yaratılmış olduğunu konu edinen hudûs delilini erken dönem Eş'arî kelâmcılarından Bâkîllânî'nin şu ifadeleriyle özet olarak vermek mümkündür:

“Mevcudatın Sani'i ve Muhdisi sabit olduğuna göre, onun mevcudata benzemesi caiz olamaz. Âlemin muhdisinin kadîm, kendi varlığının evveli olmayan ezeli ve devamı için de ahiri olmayan olduğunu bilmen gerekir. Bunun sıhhatinin delili ise şudur: Eğer Allah (c.c) kadîm değilse, daha önce belirttiğimiz gibi muhdes olur. Şayet muhdes olursa, o zaman var eden bir muhdise ihtiyaç duyar. Zira O'nun haricindeki tüm muhdes varlıklar sonradan var oldukları için bir muhdise muhtaçtırlar. Durum böyle olduğuna göre, her muhdes başka bir muhdise ihtiyaç duyar. Bu durum da ilanihaye sürüp gidecektir. Bu teselsül iptal edildiğinde Yüce Allah'ın varlığının kadîm ve ezeli olduğu geçerli olur.”³⁶

3. Nedenselliğin İnkârı: Âdet Nazariyesi

Varlık ya da varlık meselesi hakkındaki herhangi bir araştırma, araştırmacıyı mutlak ve mukayyet varlık arasındaki ilişkiye değinmeye sevk etmektedir. Öyle ki bu ilişkinin nasıl olduğuna ve yaratmanın nasıl başladığına dair felsefi yaklaşımlar, kelâmcıları da bu konuları tartışmaya sevk etmiştir. Âlemin varlık alanına çıkışı ve işleyişinin nasıllığı tartışma konusu olmuştur. Kelâm ilminde bu konu illiyet/nedensellik bağlamında tartışılmıştır. Nedensellik, neden ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu olduğunu savunan bir doktrindir. Âdet nazariyesi ise neden ile sonuç arasındaki ilişkinin zorunlu olmadığını bilakis her bir olayın doğrudan sebebinin fâil-i muhtâr Allah olduğu görüşüne dayanmaktadır.³⁷ Bâkîllânî âdeti şu şekilde tanımlamıştır: “Âdet âlimin bilgisinin ve Mu'tâd olan şeyin tek bir yoldan tekrar etmesidir. Bu da ya onun sıfatının tekrarlanması ve yenilenmesiyledir ya da bulunduğu tek hâl üzere devam etmesidir.”³⁸

Âlemde meydana gelen tüm olayların herhangi bir zorunluluk icabı olmadığı görüşü Kelâm ilminde ilk önce Basra Mu'tezilesi tarafından âdet kavramıyla savunulmuştur. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve onun görüşünü benimseyen kelâmcılar da âlemde meydana gelen hiçbir olayda nedenselliğin bulunmadığını âdet nazariyesi ile izah etmişlerdir. Eş'arî, yaratılmış tüm varlıkların

³⁵ Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'itikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 31.

³⁶ Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu l'itikâduhu ve lâ yecûzu el-ehlu bihi*, 32.

³⁷ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 416; İlhan Kutluer, “İlliyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/120; Metin Yıldız, “Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi”, *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 535.

³⁸ el-Kâdî Ebûbekir Muhammed İbnu't-Tayyib İbnu'l-Bâkîllânî, *Kitâbu'l-Beyân ani'l-fark beyne'l-mu'cizât ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehânet ve'n-nârinât*, nşr. Richard J. McCarty (Beyrut: el-Mektebetü's-şarkiyye, 1958), 50.

Allah Teâlâ tarafından herhangi bir illete matuf olmaksızın yoktan yaratıldığını ifade etmiştir.³⁹ Bâkılânî de Eş'arî'de olduğu gibi âlemin varlık alanına çıkışının Allah için herhangi bir illetten dolayı olmadığını vurgulamaktadır. Zira âlemin varlık alanına çıkışı bir illetten dolayı ise o zaman bu illetin ve dolayısıyla âlemin kadîm olması ya da kadîm varlığın muhdes olması gerekecektir.⁴⁰ Benzer yaklaşım biçimi Cüveynî'de de görülmektedir. O da âlemdeki işleyişin herhangi bir illetten dolayı gerçekleşmediğini, bilakis fâil-i muhtâr olan Allah'ın yaratmasıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁴¹

Bâkılânî, âlemin her hangi bir illetten dolayı meydana gelmediği gibi Allah Teâlâ tarafından herhangi bir tabiat gereği de meydana getirilmediğini de ifade etmektedir. Çünkü bir tabiat gereği meydana geliyorsa bu tabiatın bir muhdisinin olması gerekir ve bu durum da sonsuza değin devam edip gidecektir ki böyle bir şeyin olması imkânsızdır.⁴² Diğer Eş'arî kelâmcılar da âlemin yaratılışının sadece Allah Teâlâ'nın kudreti ve hikmeti dâhilinde olduğunu vurgulamışlardır. Zira onlara göre irade ve ilimle gerçekleşen her şey, ihtiyarî bir şekilde meydana gelmektedir. Allah Teâlâ bütün fiillerinde fâil-i muhtar olduğundan dolayı kendisine hiçbir şey vâcib değildir.⁴³ Eş'arî, kendi dostlarından bazılarının Allah Teâlâ'nın âlemden ağırlığı kaldırıp onu bir tüyden daha hafif kılmasını imkân dâhilinde gördüklerini aktarmaktadır. Aynı şekilde âlemde bir cüz hariç diğer tüm cüzlerden hareketi yok edip onları sakın kılmasını da mümkün görmüşlerdir.⁴⁴

Eş'arî kelâmcıları, âlemin yaratılışı ve işleyişinin sadece fâil-i muhtâr Allah'ın irade ve kudretine bağlı olduğu görüşünü savunmaya sevk eden saikin tabiatçı düşünürler olabileceği gibi Basra Mu'tezilesinin i'timâd ve tevellüd nazariyesi olduğunu da söylemek de mümkündür. Sözlükte itme ve çekme kuvveti anlamına gelen i'timâd kavramıyla tabiattaki olayların sebep ve sonuç ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Tevellüd kavramıyla da bir fiilin başka bir fiilden bir vasıtayla meydana gelişi anlatılmıştır. Basra Mu'tezilesi her ne kadar zorunlu nedenselliği barındıran tab' anlayışını eleştirmiş olsa da fiillerde i'timâd ve tevellüd olduğunu savunmuştur. Onlara göre ağır

³⁹ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 131, 275-276; Yusuf Rahman, "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mûcize Anlayışı", çev. Mustafa Akçay - H. İbrahim Bulut, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001): 294, 299-300; Yıldız, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşılığı: Âdet Nazariyesi", 537, 546.

⁴⁰ Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 51-52; Mecdüb, *el-Kâdi Ebûbekir el-Bâkılânî ve arâuhu'l-kelebiyye ve'l-felsefiyye*, 177-178.

⁴¹ İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûl'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Mûsâ - Ali Abdulmunim Abdulhamid (Bağdat: Mektebetu'l-Hancî, 1950), 28-29.

⁴² Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 56.

⁴³ Faysal Budeyr Avn, *Fikratü't-tabiiyye: fi felsefeti'l-İslâmiyye mea beyâni mesâdiriha*, (b.y.: Mektebetu'l-Hürriyeti'l-Hadise, 1980), 192-193.

⁴⁴ İbn Fûrek, *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 206.

taşın yere düşmesi tabiattan dolayı değildir, ama o taşın i'timâdından dolayıdır. Bundan dolayı Basra Mu'tezilesi her ne kadar tabiat anlayışını eleştirmiş olsa da esasen i'timâd nazariyesi ile âlemdeki işleyişin belli sebep ve kurallar doğrultusunda gerçekleştiğini savunmuştur.⁴⁵

Bâkılânî, tabiattaki işleyişte her zaman aynı sonucun meydana gelmediğini zikretmektedir. Ona göre bazen içki içildiği halde sarhoşluk durumu oluşmamaktadır. Yine bazen ateş ile temas etme durumu gerçekleştiği halde yanma gerçekleşmemektedir. Aynı şekilde açlığın veya susuzluğun giderilmesi yeme ve içme neticesinde meydana geliyorsa o zaman çakıl taşı, toprak ve sirke gibi katı ya da sıvı yiyecek ve içeceklerin tüketimi ile birlikte açlık ve susuzluğun giderilmesi gerekir.⁴⁶

Bâkılânî insan fiilleriyle bağlantılı olan konularda fiillerin zorunlu şekilde meydana gelmediğini bilakis Allah Teâlâ'nın sebep ile sonuç arasına girebileceğini ifade etmektedir. Örneğin insan ok atmak istediğinde Allah istemediği zaman ok gitmez ya da ok yaydan çıktıktan sonra yine Allah onu durdurmak istediğinde ok gitmez ve durur. Ayrıca okun isabeti neticesinde gerçekleşen ölüm bile Allah'ın izniyledir. Ok bir insana isabet etse de Allah ölümü yaratmak istemese ölüm gerçekleşemez.⁴⁷

Eş'arîlikteki metafizik ve epistemolojik tartışmaların, ilahî yaratıcılık fikrini savunmaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Bâkılânî'ye göre Allah Teâlâ tab'/doğal neden değildir, bilakis özgür bir nedendir, yani fâil-i muhtardır.⁴⁸ Eş'arî kelâmında nedenselliğin kabul edilmeyişinin ana sebebi, Allah Teâlâ'nın âleme müdahalesine yer açmak ve mu'cizenin varlığını aklî olarak açıklamaktır.⁴⁹ Bâkılânî mu'cizenin hâriku'l-âde oluşundan dolayı âdetin ve o âdetin yok olmasının ne anlama geldiğinin bilinmesi gerektiğini söylemektedir. O, mu'cizenin ister cin, melek ve isterse insan olsun hiçbir yaratılmış varlığın kudretine dâhil olmadığını bizzat Allah Teâlâ tarafından yaratıldığını ifade etmektedir.⁵⁰

Neticede şunu söyleyebiliriz ki erken dönem Eş'arî kelâmcılar hem tabiatçıların hem de Mu'tezile'nin i'timâd ve tevellüd görüşünü eleştirerek âlemde nedenselliğin ya da bir fiilin başka

⁴⁵ Ebû Raşid en-Nisâbüri, *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk. Ma'an Ziyâde, Rıdvân es-Seyyid (Beyrût: Me'hedu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979), 192, 229; Yıldız, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşılığı: Âdet Nazariyesi", 539.

⁴⁶ Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 59, 64.

⁴⁷ Bâkılânî, *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 336-341; Ali Sâmî en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, çev. Osman Tunç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), 2/324.

⁴⁸ Abdul Hay, "Eş'arîlik", 271.

⁴⁹ Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, 2/325.

⁵⁰ Bâkılânî, *Kitâbu'l-Beyân ani'l-fark beyne'l-mu'cizat ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehânet ve'n-nâricât*, 8-9, 16, 50.

bir fiilden tevellüdünün mümkün olmadığını savunmuşlardır. Zira tabiatçılara göre âlemde cereyan eden her şey kendi tabiatları doğrultusunda hareket etmekte ve bu tabiatlarının dışına çıkmaları ise imkânsızdır. Bu tür bir değerlendirme Eş'arî kelâmcılara göre Allah Teâlâ'nın âleme müdahalesine imkân tanımadığı için kabul edilemez. Aynı şekilde onlara göre Basra Mu'tezilesi her ne kadar tabiatçı düşünürlere karşı çıkmış olsalar da onların âlemdeki işleyişi i'timâd ve tevellüd kavramlarıyla izâh edişleri de kabul edilemez. Çünkü eşyanın belli bir i'timâdının olması kabul etmek ya da bir şeyin başka bir şeyden meydana gelmesini yani tevlîdi kabul etmek de Allah Teâlâ'nın âleme doğrudan müdahalesini imkânsız kılmaktadır. Bundan dolayı onlara göre i'timâd ve tevellüd görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Kısaca ifade edecek olursak erken dönem Eş'arî kelâmcılara göre hem insan fiillerinde hem de tabiattaki olaylarda bir zorunluluk söz konusu olmadığı gibi fâil-i muhtâr olan Allah Teâlâ'nın fiillerinde de herhangi bir zorunluluk yoktur.

Sonuç

Âlem, âlemin unsurları, Allah-âlem ilişkisi ve nedensellik meselesi Eş'ariyye'de dakîku'l- kelâmın temel konuları arasında yer almaktadır. Eş'arî ile birlikte neş'et eden ve sistematik bir şekilde ele alınan erken dönem Eş'arî dakîku'l- kelâmının Bâkîllânî ile birlikte daha ileri bir merhaleye ulaştığını söylemek mümkündür. Eş'arî kelâmında mevcûd ve ma'dûm öncelikli konular arasında yer almaktadır. Erken dönem Eş'arî kelâmcılar, Allah-âlem ilişkisini tartışırken, Allah Teâlâ ve mâsivalah olan âlemin varlığı hakkında açıklamalarda bulunmuşlardır ve her iki varlığı mukayeseli bir şekilde ele almışlardır. Eş'arî kelâmcılar Allah ve âlemin varlığını, Allah Teâlâ'nın bir başlangıcının ve sonunun olmadığını, bilakis kadîm olduğunu, âlemin ise bir başlangıcının olduğunu ve muhdes olduğunu ifade etmişlerdir. Mu'tezile kelâmında olduğu gibi erken dönem Eş'ariyye'de de âlemin cevher, araz ve cisimlerden müteşekkil olduğu ifade edilmiştir. Eş'arî kelâmcılar âlemin özelliklerini zikrederlerken onun sonradan var olduğunu, muhdes olduğunu, öncesinin olmadığını ve ebedî olamayacağını söyleyerek bu sayılanların noksanlık arz ettiğini ve bunlarla ittisafı mümkün olmayan Allah Teâlâ'nın bu ve buna benzer noksanlıklardan münezze, eşsiz, ezeli ve ebedî, kadîm olduğunu ifade etmektedirler.

Bu çalışmada Basra Mu'tezilesinde olduğu gibi erken dönem Eş'ariyye'de de nedensellik karşıtı düşüncenin benimsendiği ve âdet nazariyesinin tercih edildiği sonucuna ulaştık. Eş'ariyye'ye göre fâil-i muhtâr olan Allah'ın âlem ile olan ilişkisi zorunlu olmayıp irâdî olduğu gibi âlemde cereyan eden olaylar da tabiattan dolayı olmayıp Allah'ın doğrudan yaratmasıyla gerçekleşmektedir.

Eş'arî ile birlikte ilk dönem Eş'arî kelâmcılar âlem ve âlemin özelliklerinden bahsederlerken onun Allah Teâlâ ile bağlantısına değinmişlerdir. Allah Teâlâ'nın fiillerinde bir zorunluluğun olmadığını ve âlemin işleyişinde de bir nedenselliğin olmadığını ifade etmişlerdir. Allah Teâlâ'nın kadîm, O'nun haricindeki varlıkların ise hâdis olduğunu söyleyen erken dönem Eş'arî kelâmcıları, metafizik meseleleri aklî ve naklî delillerle ele almışlardır. Netice itibarıyla erken dönem Eş'arî kelâmcıların dakîku'l-keâm/fizik âlemden hareketle celîlu'l-keâm/metafizik âlem hakkında konuştuklarını ve onların celîlu'l-keâm ile ilgili öğretilerinin dakîku'l-keâmın kavramları üzerine bina edildiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Abdul Hay, M. “Eş‘arilik”. çev. Ahmet Ünal. *İslâm Düşüncesi Tarihi*. ed. M.M. Şerif. 1/255-277. İstanbul: İnsan Yayınları, 1990.
- Avn, Faysal Budeyr. *Fikratü't-tabiiyye: fi felsefeti'l-İslâmiyye mea beyâni mesâdirihâ*. b.y.: Mektebetü'l-Hürriyeti'l-Hadise, 1980.
- Bâkılânî el-Kâdî Ebûbekir Muhammed İbnu't-Tayyib İbn el-. *Kitâbu'l-Beyân ani'l-fark beyne'l-mu'cizât ve'l-kerâmât ve'l-hiyel ve'l-kehânet ve'n-nârinât*. nşr. Richard J. McCarty (Beyrut: el-Mektebetü's-şarkiyye, 1958.
- Bâkılânî, el-Kâdî Ebûbekir et-Tayyib el-Basrî el-. *Kitâbu Temhîdi'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. İmaduddîn Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Bâkılânî, el-Kâdî Ebûbekir et-Tayyib el-Basrî el-. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*. thk. Muhammed Zahid İbn Hasan el-Kevserî. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2000.
- Bulğen, Mehmet. “Klasik Dönem Kelâmında Dakîku'l-Kelâmın Yeri ve Rolü”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 33 (2015), 39-62.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn el-. *Kitâbu'l-İrşâd ilâ kavâtii'l-edille fi usûl'l-i'tikâd*. thk. Muhammed Yusuf Mûsâ - Ali Abdulmunim Abdulhamid. Bağdat: Mektebetü'l-Hancî, 1950.
- Eliş, Veysel. *Ebu'l-Hasan El-Eş‘arî'nin Âlem Anlayışı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Eş‘arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. nşr. Naîm Zerzûr. 2 Cilt, Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.
- Eş‘arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail eş-Ş‘afi’î el-. *Risaletu İstihsâni'l-Havd fi ilmi'l-keâm*. nşr. Muhammed Velî el-Eş‘arî el-Kâdirî er-Rufâ’î. Beyrût: Dâru'l-Meşâri’, 1415/1995.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2000.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerred makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş‘arî*. nşr. Daniel Gimaret. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Ebubekir Bâkılânî". *Dâru'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası* 2/5-6 (1927), 137-172.
- Karadaş, Çağfer. *Bakılânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş‘ari ve Eş‘arilik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kur‘ân Yolu*. Erişim 07 Nisan 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kutluer, İlhan. “İlliyyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22/120-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Mecdûb, Abdulazîz, *el-Kâdî Ebûbekir el-Bâkılânî ve Arâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2009.
- Neşşâr, Ali Sâmî en-. *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*. çev. Osman Tunç. 2 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Nisâbü'rî, Ebû Raşîd. *el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*. thk. Ma'an Ziyâde, Rıdvân es-Seyyid. Beyrût: Me'hedu'l-Enmâi'l-Arabî, 1979.

- Rahman, Yusuf. "Klasik Dönemdeki Kelâm Ekollerine Göre Mûcize Anlayışı". çev. Mustafa Akçay - H. İbrahim Bulut. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2001), 287-310.
- Tâî, Muhammed Bâsil et-. "Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri". çev. Mehmet Bulğen. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2010/2), 149-162.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Yar, Erkan. "Eş'ari ve Metodolojisi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2005), 19-47.
- Yıldız, Metin. *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- Yıldız, Metin. "Giriş". Abdurrahman Bedevî, "Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın Dakîku'l-Kelâm Anlayışı". çev. Metin Yıldız. *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2013), 283-298.
- Yıldız, Metin, "Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 533-551.